

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

FEATURES OF CIVIL JURISDICTION IN THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE

Ткалич М.О., к. ю.н.,
доцент кафедри цивільного права
Запорізький національний університет

Алімов К.О., к.ю.н.,
доцент кафедри цивільного права
Запорізький національний університет

Хорольська О.С., здобувач юридичного факультету
Запорізький національний університет

Чибінова Н.І., здобувач юридичного факультету
Запорізький національний університет

У статті детально розглядаються наслідки повномасштабної агресії Російської Федерації проти України в кінці лютого 2022 року для різних аспектів життя країни, включаючи її соціально-економічний та правовий стан. Автори аналізують причини та наслідки обмежень у проведенні повноцінного розгляду цивільних справ у зоні конфлікту, зокрема зосереджуються на важливості забезпечення правового захисту громадян під час військових дій.

Також досліджується можливість впливу законодавства та судової системи на виконання завдань цивільного судочинства, враховуючи ускладнену політичну та соціально-економічну ситуацію в країні. Стаття акцентує увагу на впровадженні нових механізмів для підвищення ефективності цивільного судочинства, зокрема на створенні швидких та ефективних процедур, що забезпечують доступ до справедливої судової системи для всіх громадян.

Проводиться аналіз чинності цивільних процесуальних норм у зоні конфлікту з урахуванням територіальних, темпоральних та кількісних обмежень, а також досліджується можливість проведення судових засідань на тимчасово окупованих територіях. Автори статті розглядають роль Верховного Суду у забезпеченні доступу до правосуддя на цих територіях та вирішенні суперечностей у законодавстві, пов'язаних із прямим впливом Верховного Суду на положення, передбачені Цивільним процесуальним кодексом України.

Крім того, стаття проводить огляд динаміки змін у цивільному процесуальному законодавстві з урахуванням оперативності та ефективності внаслідок введення режиму воєнного стану. Дослідження цих аспектів сприяє кращому розумінню викликів, що стоять перед судовою системою та законодавцем в умовах військового конфлікту, та виявленню шляхів підвищення ефективності проведення цивільного судочинства в умовах непередбачуваної політичної та соціально-економічної ситуації.

Ключові слова: цивільне судочинство, воєнний стан, війна, цивільні процесуальні норми, дистанційна форма, суд.

The article provides a detailed examination of the consequences of the full-scale aggression by the Russian Federation against Ukraine in late February 2022 for various aspects of the country's life, including its socio-economic and legal status. The authors analyze the reasons and consequences of restrictions on conducting full-fledged civil proceedings in the conflict zone, focusing on the importance of ensuring legal protection of citizens during military operations.

The possibility of the influence of legislation and the judicial system on the implementation of civil procedural tasks is also explored, considering the complicated political and socio-economic situation in the country. The article emphasizes the implementation of new mechanisms to enhance the efficiency of civil proceedings, particularly on the creation of swift and efficient procedures ensuring access to fair trial for all citizens.

An analysis of the applicability of civil procedural norms in the conflict zone is conducted, taking into account territorial, temporal, and quantitative limitations, as well as the possibility of holding court sessions in temporarily occupied territories. The authors of the article examine the role of the Supreme Court in ensuring access to justice in these territories and resolving conflicts in legislation directly influenced by the Supreme Court's provisions outlined in the Civil Procedure Code of Ukraine.

Additionally, the article reviews the dynamics of changes in civil procedural legislation considering the promptness and efficiency resulting from the imposition of martial law. Studying these aspects contributes to a better understanding of the challenges facing the judicial system and lawmakers in conditions of armed conflict and identifying ways to increase the efficiency of conducting civil proceedings in unpredictable political and socio-economic situations.

Key words: civil proceedings, martial law, war, civil procedural norms, remote format, court.

Постановка проблеми. Внаслідок повномасштабного вторгнення РФ на територію України 24.02.2022 року на судову систему України поклатося чимало серйозних викликів щодо забезпечення доступу до правосуддя громадян. На жаль, саме через активні бойові дії саме цивільне судочинство опинилося в найскрутнішому положенні, оскільки практично не мало механізм продовження ведення судових справ. Такі події зумовили законодавця та всю судову систему у найкоротші строки адаптувати державні та суспільні інститути до нових реалій. З перших днів війни, кількість судових звернень в рази зменшилась, оскільки ті громадяни, які опинилися в безпосередній близькості до активних бойових дій, турбувало лише одне питання – зберегти своє життя та життя близьких. Дещо згодом кількість справ почало зростати, що і виявило

великі прогалини у законодавстві щодо здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану. На сьогодні ж, питання щодо ефективності здійснення цивільного судочинства залишається вкрай актуальним.

Стан дослідження. Дослідження питання особливостей здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану є відносно новим, оскільки до 2022 року Україна жодного разу не зустрічалася з таким правовим режимом, як наслідок наукових доробок у даному векторі наукового дослідження мінімально. Тим не менш, варто зазначити дослідження таких вітчизняних та зарубіжних авторів: В. Комаров, Г. Ковальчук, Т. Кілічава, І. Лесько, О. Нестерцова-Собакар, Б. Потильчак, О. Гетьманцев. Однак в силу новизни даної тематики велика частка питань залишається неопрацьованою, що і піднімає актуальність обраної тематики.

Постановка завдання. Головною метою даного дослідження – є аналіз особливостей здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану. Задля здійснення обраної мети перед дослідженням поставлені наступні завдання:

- дослідити нормативну основу здійснення цивільного судочинства після введення режиму воєнного стану;
- дослідити організаційно-процесуальні недоліки здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану;
- дослідити динаміку розвитку цивільного процесуального законодавства в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з лютого 2022 року Україна перебуває під повномасштабною агресією зі сторони РФ, що безумовно вплинуло не тільки на соціально-економічне становище в державі, але й на юридичну складову України. Саме на правосуддя війна вплинула чи не найбільше, значно ускладнивши його здійснення, а як наслідок і можливість дотримання прав і свобод громадян. У правовій державі, надзвичайно важливим залишається приватна сфера життєдіяльності, оскільки, саме остання дає імпульс для підтримання економічної складової та повне гарантування дотримання конституційних прав і свобод громадян. З точки зору даного дослідження, акцент зроблений на цивільному судочинстві, так як саме ця юрисдикція є найпоширенішою серед звернень до суду, що обов'язково має бути забезпечене державою. З першого дня війни Указом Президента України було введений правовий режим воєнного стану, що прямо вплинув і на цивільне судочинство. Основний Закон України передбачає, що під час дії режиму воєнного стану, як особливо правового режиму, допускається тимчасове обмеження певних прав і свобод фізичних і юридичних осіб. З доктринальної сторони, варто зауважити, що під правосуддям слід розуміти загальну категорію головною метою якого є дотримання, гарантування і реалізація права всіх осіб на судовий захист. Тим не менш, практика Європейського суду з прав людини не визначає доступ до правосуддя як абсолютне право, проте дана категорія практично не перетинається із питання особливостей здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану, а отже не може у повній мірі розглядатися як причина відмови зі сторони держави у забезпеченні доступу до судового захисту. У будь-якому випадку, Конституція України у статті 55 передбачає право на судовий захист, який не обмежується навіть в умовах воєнного стану, що регламентується статтею 64 зазначеного нормативно-правового акту [1]. Більше того, правосуддя як компетенція, що закріплюється виключно за судом може бути здійснене лише шляхом – особливої процесуальної форми, яка передбачається при розгляді і вирішенні цивільної справи. Згідно з Цивільним процесуальним кодексом України, цивільне судочинство визначене на здійснення правосуддя, що полягає у справедливому, неупередженому та своєчасному розгляді і вирішенні цивільних справ з метою ефективного захисту прав, свобод чи інтересів фізичних та юридичних осіб, а також держави [2]. За таких умов, варто звернутися до профільних статей 12² та ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», які передбачають відповідні положення належного цивільного судочинства в умовах війни, а це зокрема:

- суди діють виключно на підставі та в спосіб, які визначені законами України та Конституцією України;
- заборона обмежень повноваження судів, які визначені чинним законодавством України;
- повторно закріплене виключне повноваження судів на здійснення правосуддя;
- забороняється створювати надзвичайні та особливі суди;
- забороняється прискорення та скорочення будь-яких форм судочинства;
- передбачена в законний спосіб зміна територіальної підсудності справ у разі неможливості здійснення право-

суддя, а також можливість зміни місцезнаходження судів [3]. Таким чином, можемо констатувати, що законодавець обрав вірний вектор, щодо забезпечення належного цивільного судочинства в умовах воєнного стану, надаючи додаткові гарантії охорони прав та законних інтересів для суб'єктів звернення. Причому, варто звернути увагу, що навіть на ускладненість до доступу до правосуддя на територіях на який проводяться активні бойові дії, законодавець не визначає додаткові умови звернення, що повністю узгоджується з положеннями статей 64 Конституції України, практики ЄСПЛ, а також статті 2 ЦПК України і принципів цивільного судочинства. Тим не менш, залишаються актуальними питання стосовно порядку фактичного доступу до суду на тимчасово окупованих територіях, а також проведення судових засідань по вже існуючим справам [4]. До того ж, окремим питанням видається аспект застосування законодавства, з точки зору темпоральної дії цивільних процесуальних норм, територіальної дії і кола осіб. І якщо за темпоральною дією дане питання можна вирішити крізь призму рішень Конституційного Суду України, а саме щодо неможливості зворотної дії закону, то питання територіальної дії знаходить більше проблемних аспектів. Саме фактичне неможливість проведення всебічного розгляду справ дає негативне забарвлення повної узгодженості завдань цивільного судочинства. У більшій мірі мова йде про допит свідків, розгляду доказів та проведення інших процесуальних дій, які прямо залежать від територіальної складової. На жаль, варто констатувати, що і на сьогоднішній день дане питання не вирішене законодавцем, а отже надає додаткових процесуальних складнощів у розгляді справи, особливо в контексті дотримання принципу змагальності та законності.

У розрізі питання про територіальні складнощі проведення цивільного судочинства, великого значення набуває дотримання територіальної підсудності. Чинний ЦПК України не може надати вичерпну відповідь про механізм здійснення судочинства на територіях, де проводяться активні бойові дії та на тимчасово окупованих територіях, незважаючи на досвід у проведенні АТО. У даному випадку ґрунтовним видається новела у Законі України «Про судоустрій і статус суддів», а саме в статті 147, де чинна редакція передбачає можливість у зміні порядку територіальної підсудності судових справ при фактичній неможливості проведення судових засідань судом [5]. Саме воєнний стан повністю узгоджується з приписом про об'єктивну неможливість здійснення судочинства, а тому активно використовується і сьогодні. Як визначено в Законі, голова Верховного Суду отримує можливість здійснити зміну територіальної підсудності, а таку інформацію доводять до відома через мережу Інтернет, зокрема на офіційному сайті судового органу. До того ж варто зазначити, що і на Державну судову адміністрацію України додається обов'язок надавати повну інформацію про хід справи громадянам, у тому числі й актуальний перелік тих судів, які з об'єктивних причин не здійснюють правосуддя. Однак, ще одним доволі спірним питанням залишається можливість голові Верховного Суду змінювати територіальну юрисдикцію, оскільки у даному випадку чинний ЦПК України не передбачає таку можливість, а Закон України «Про судоустрій і статус суддів» містить загальні положення здійснення судочинства в Україні, а отже сам ЦПК України є спеціальним законом і виникають правові суперечки стосовно конкуренції статей [6]. Це може призвести до неоднозначності у практиці судів, допоки Верховний Суд особисто не сформує практику у вирішенні даної колізії.

Логічним видається те, що під час запровадження режиму воєнного стану кількість цивільних справ надзвичайно скоротилась, що пояснюється неможливістю зі сторони громадян у повній мірі реалізувати свої права шляхом судового захисту. Тим не менш, вже з початком

квітня динаміка щодо звернень є зростаючою, що є збудом Збройних Сил України, які максимально забезпечують громадянам необхідний доступ до правосуддя, який є таким важливим і в умовах війни. До того ж саме справи про захист права власності є найпоширенішими під час воєнного стану, що цілком відповідає викликам часу і інтересам громадян. Окремою категорією справ є відшкодування завданої шкоди зі сторони РФ, проте варто зазначити, що ці справи є доволі специфічними з точки зору дотримання норм міжнародного права, а також фактичної можливості такої компенсації.

Ще одним важливим аспектом в умовах воєнного стану залишається питання ефективності проведення цивільного судочинства, оскільки самі судді також перебувають під особливим натиском воєнного стану і далеко не завжди у повній мірі можуть здійснювати правосуддя [7]. Саме тому профільними органами був розроблений певний механізм підвищення ефективності розгляду справ. Зокрема, у роз'ясненнях Верховного Суду, а також рекомендаціях Радою суддів України було викладено наступні положення, що тим чи іншим чином полегшують завантаженість на суди, а саме:

- за можливості відкладати або знімати справи з розгляду через неможливість прибуття учасниками справи на судові засідання у зв'язку із небезпекою для життя або аналогічної загрози для працівників суду;

- право учасників судового процесу подати заяву про відкладення розгляду справи у зв'язку з активними бойовими діями, а також право на розгляд справи у online-режимі (відеоконференції) на підставі відповідної заяви;

- пріоритетний розгляд невідкладних справ;

- необхідність брати на себе відповідальність у напрацюванні відповідної судової практики, виходячи із реалій воєнного часу;

- розгляд справ, які не є невідкладними, здійснюється лише за письмової згоди на це всіх учасників справи;

- керівництво судів обмежує особистий прийом громадян та допуск сторонніх осіб на судові засідання;

- для організації безпечних умов відвідувачів судів та учасників судових процесів обмежено доступ до деяких е-ресурсів, які дозволяють відстежувати стан розгляду справ;

- при визначенні графіку та умов роботи судів слід керуватися поточною обстановкою та оперативно реагувати на її зміну;

- запровадження воєнного стану є поважною причиною для поновлення процесуальних строків [8].

Варто відмітити, що у більшій частині з цих положень було взято із досвіду під час пандемії Covid-19, зокрема щодо акценту на проведення дистанційного судового засідання і користування електронними ресурсами при здійсненні судочинства. Тим не менш, питання проведення дистанційного судового засідання також викликає певні суперечки, оскільки саме в цивільному судочинстві далеко не всі учасники можуть використовувати електронні засоби участі у відеоконференції внаслідок різних чинників, у тому числі і внаслідок проведення активних бойових дій. Як мінімум не завжди учасники провадження можуть мати безперервний доступ до Інтернету, або бути у безпеці навіть дистанційно. На жаль, знайти абсолютно вичерпне рішення у даному випадку практично неможливо, тому зі сторони профільних органів використовуються максимально універсальні заходи щодо забезпечення доступу до суду всіх учасників процесу [9]. До того ж, внаслідок динамічності боїв і переходу деяких населених пунктів

під тимчасовий контроль агресора все частіше виникає проблема із проведенням цивільного судочинства в таких місцях. У відповідь на це, ще у 2022 році Верховний Суд надав певні рекомендації всім працівникам судів у разі захоплення населеного пункту в якому знаходиться суд. Варто зупинитися на наступних:

- за наявної можливості – вивезення судових справ та їх передача до суду, на який покладається відповідна територіальна підсудність, насамперед тих, що перебувають у провадженні, а за відсутності такої можливості

- забезпечити зберігання справ у сейфах в приміщенні суду. Насправді такі заходи є надзвичайно важливими, оскільки у разі втрати відповідних судових проваджень, ЦПК України не містить положень щодо можливості їх відновлення, але тільки тих справ, у яких вже ухвалено остаточне рішення або винесена ухвала про закриття провадження. Таким чином, будь-які інші справи підлягають відновленню, а в свою чергу позивач має подавати ще один раз позовну заяву до відповідного суду і вже з новою територіальною юрисдикцією. Це безумовно негативно відкладається на всю систему цивільного судочинства, порушуючи висхідні принципи як рівність учасників процесу і верховенства права.

У будь-якому випадку, слід виділити і позитивні моменти у пристосуванні цивільного судочинства до існуючих реалій. Саме дистанційна форма цивільного судочинства дає альтернативну заміну вже класичному способу проведення судового процесу. Головна мета – це заміна судового процесу в онлайн режимі, проте навіть ця система й сьогодні має відповідні недоліки. Тим не менш, національна – судова система продовжує функціонувати й чудово долати всі ті складнощі, які відбуваються внаслідок війни. Дуже часто у цивільному судочинстві судді йдуть на зустріч сторонам і надають сканкопії справ та відповідних процесуальних матеріалів на вказану учасником спору електронну пошту, що надає додаткові позитивні моменти під час здійснення судочинства. Як наслідок, всі ті складнощі, які відбуваються в умовах воєнного стану лише прискорюють обраний вектор на реорганізацію не тільки цивільного судочинства, але й всієї судової системи та пристосовують нову форму ведення судових засідань, а саме «дистанційну».

Висновки. Введення правового режиму воєнного стану внаслідок повномасштабного вторгнення РФ до України надзвичайно сильно вплинуло на здійснення цивільного судочинства в нашій державі. Зі сторони законодавця відбуваються динамічні зміни щодо пристосування цивільного судочинства до фактичних обставин, зокрема внесені зміни до можливості зміни територіальної юрисдикції. Профільні органи на кшталт Верховного Суду продовжують надавати всі необхідні рекомендації щодо забезпечення виконання завдань цивільного судочинства та правосуддя в цілому. Саме під час здійснення цивільного судочинства суди часто зустрічаються з проблемами організаційного та процесуального характеру, які прямо пов'язані активними бойовими діями. Внаслідок цих обставин перед цивільним судочинством постає ряд питань, які на жаль, на сьогодні можуть викликати деякі формальні підстави для оскарження судових рішень, як наприклад застосування відповідної норми за територіальним принципом. Надзвичайно важливо Верховному Суду сформулювати чітку правову позицію щодо подібних аспектів, оскільки на сьогодні такої немає. Тим не менш, варто визначити й активну роль законодавця, який продовжує вносити зміни до нормативного забезпечення проведення цивільного судочинства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–42. Ст. 492.

3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.
4. Про судоустрій і статус судів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 31. Ст. 545.
5. Атаманчук І. В. Право на судовий захист цивільних прав та інтересів у світлі європейських стандартів. *Цивільне право України: нові виклики і перспективи розвитку*. 2020. С. 75–78.
6. Полюк Ю. І. Деякі зміни цивільного процесуального законодавства щодо реалізації права на звернення до суду за захистом: порівняльно-правовий аспект. *Форум права*. 2018. № 2. С. 98–108.
7. Слободянюк П. Л. Принцип справедливості в контексті судового захисту прав людини. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 242–253.
8. Чунарьова Є. Я. Принцип змагальності сторін в цивільному процесі. 2019. С. 178.
9. Поліщук М. Г. Сутність та вимоги позовного провадження. 2020. С. 313.
10. Рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану. Рада суддів України. URL: <http://rsu.gov.ua/ua/news/usim-sudam-ukraini-rsu-opublikuvala-rekomendacii-sodo-rooti-sudiv-v-umovah-voennogo-stanu> (Дата звернення: 26.11.2023).